

Doğukan Bozkurt

*Bahçeşehir Üniversitesi – Osmanlı ve Türk Tarihi Uygulama ve Araştırma Genel Koordinatörlüğü

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulup, gelişerek uzun yıllar varlığını sürdürmesindeki en başat aktör salt askeri gücü olmasa gerek. Merkezi bürokrasi ve kurumların bu husustaki payı üzerinde çoğu zaman durulmaz. Osmanlı merkezindeki bu yapının ise en önemli unsurlarından birisi Divan-ı Hümayun kurumu olabilir. Bu kısa değerlendirmemizde klasik halini ve işleyişini özellikle on altıncı yüzyılda oturtan divan kurumunun Osmanlı yönetim sistemi içerisindeki yerini ve önemini anlamaya çalışarak Akdeniz'in diğer ucundaki İspanya Krallığı'nın yönetsel sistemi içerisindeki konsiller ile karşılaştırmaya çalışacağız.

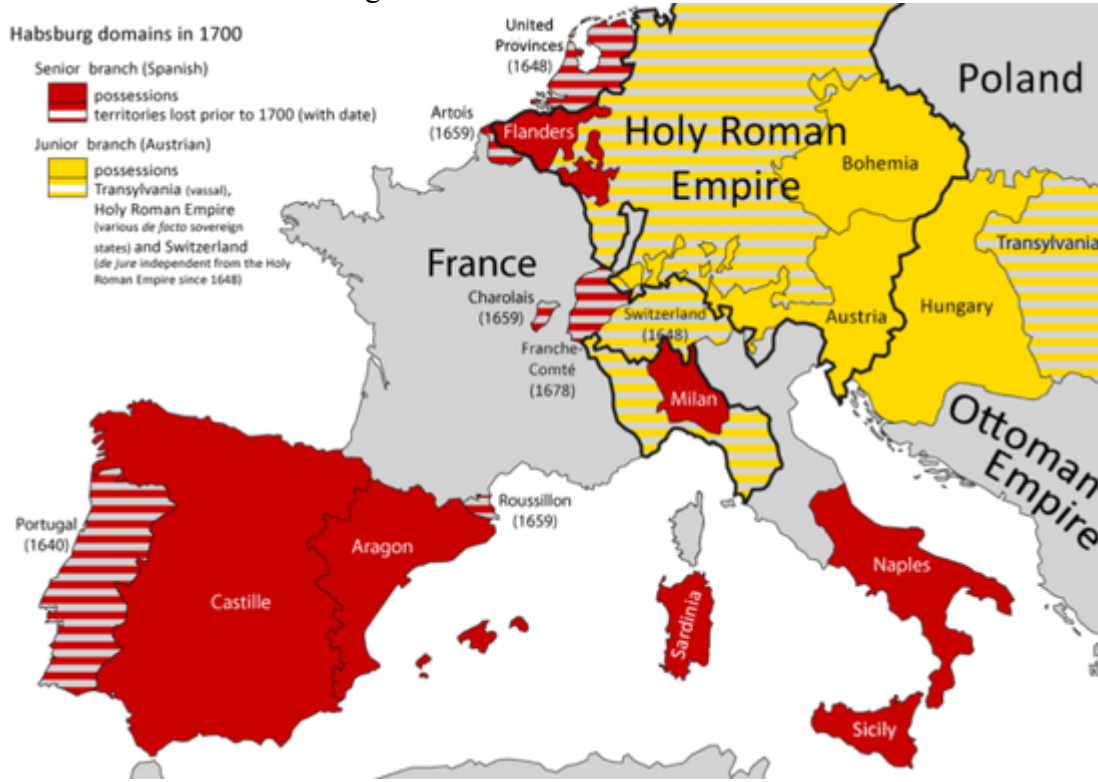
İspanya Krallığı

Habsburglar, özellikle hanedanlar arasında kurduğu isabetli evlilik birlikleri neticesinde on altıncı yüzyılda neredeyse Avrupa'nın büyük bölümüne hakim oldu.^[1] Bu söz konusu evlilik bağlarından birisi de İspanya tahtı için gerçekleşmişti. 1496'da Habsburg imparatoru Maximilian'in oğlu Philippe ile evlenen ve İspanya'nın halihazırdaki tek varisi olan Juanna yoluyla ise İspanya tahtı Habsburglara geçmişti.^[2] Bunun sonucunda ise 1516'da Philippe ve Juanna'nın oğlu V. Charles (Şarlken) İspanya tahtına oturdu.

İspanya, on beşinci yüzyılda siyasal olarak oldukça karmaşık bir durumdaydı. Ferdinand ve Isabella'nın evliliği ise bu karmaşık tablo içerisinde siyasi birliği sağlamak adına önemli bir fırsat doğurdu.^[3] Sonrasında ise bu ikili, sistematik bir politikayla baştan aşağıya sistemi ve dolayısıyla devleti yeniden organize ettiler. Bürokratik ve siyasi olarak bakıldığımızda ise Ferdinand ve Isabella, aristokrasi üzerinde etkin bir kontrol mekanizması kurma çabalarıyla kraliyet otoritesini yerel olarak genişletip, merkezi güçlendirmeye gayret ettiler.^[4] İspanya, halihazırda yerelde aristokratların hakim olduğu çeşitli konsil vari meclisler ve merkezde yer alan Kraliyet Meclis'i şeklinde örgütlenmişti.^[5] Aragon ve Kastilya'nın merkezdeki kraliyet meclisleri ile de söz konusu yapı tamamlanıyordu. Bu meclisler, aristokrat kesimden üyelere yani *corteslere* ev sahipliği yapıyor, bunlar da kraliyete karar alma noktasında etkin tavsiyelerde bulunma imkanına sahip olabiliyorlardı.^[6] Böylece aristokratlar bir şekilde sistemin içinde etkin olarak yer alabiliyorlardı. Ferdinand ve Isabella'nın merkezleşme politikaları kapsamında bu meclislerin ve yereldeki konsillerin de nitelikleri oldukça değiştirildi. Buralarda bulunan aristokratların yerine *letrados* adı verilen işin eğitimini almış profesyonel ve herhangi bir soyluluk bağı olmayan sıradan kişileri krallık hizmetine getirdiler.^[7] Bu şekilde aristokratlardan kurtularak kendilerine bağlı ve işinin ehli nispeten uzman bir kadroya sahip oldular.

Böylece İspanya'da Lee'nin deyişiyle, feodal krallıklardan oluşan bir yapıdan etkin bir bürokrasi marifetiyle kuvvetli bir monarşi etrafında bir araya gelme yoluna gidildi. Bu noktada Ferdinand ve Isabella'nın çabaları oldukça önemlidir. Sonuçta V. Charles 1516'da İspanya tahtına oturduğunda, İspanya'da söz konusu dönüşüm büyük ölçüde tamamlanmış ve istikrar sağlanmış gözüküyordu. O da bu yapıdan güç alarak 1519'da imparatorluk seçimlerine katıldı ve kazanarak neredeyse bütün Avrupa'nın sorumluluğunu üzerine aldı.^[8] V. Charles, imparator seçildikten sonra ise İspanya ile pek ilgilenemeyecek, hüküm sürdüğü 1556 sonuna kadar İspanya'da sadece 16 sene geçirmeyi tercih edecekti.^[9] Artık

İspanya onun için ikinci planda kalmıştı ve konsiller ülkenin en önemli siyasi gücü olarak V. Charles'ı temsilcileri haline geldiler.

Habsburg Devleti Haritası (1700)

V. Charles, İspanya'yı ikinci plana atsa da bu ülkeyi sorunsuz bir şekilde yönetebilmesindeki en önemli etken daha Ferdinand ve Isabella zamanında kurulan konsillerin yaygınlaştırılarak sürdürülmesi olarak değerlendirilebilir.^[10] Bu şekilde İspanya'da hem konsiller sisteminin oturmasının mümkün olduğu hem de bir şekilde yerel aristokrasinin tekrar güçlenmesine fırsat verilmemiş olduğu düşünülebilir. Ayrıca kralın bu konsilleri yönetmesi için kendi yerine bıraktığı vekil yoluyla idarenin sorunsuz bir şekilde işletilmesine ve otoritesini yitmemesine olanak sağladığı anlaşılıyor.^[11] Sonuç olarak V. Charles'ın hakimiyetinde İspanya'nın sakin bir dönem geçirdiğini söylemek mümkün. Fakat oğlu II. Felipe döneminde İspanya, V. Charles'ın aksine yerleşik bir kral ile birlikte bu kralın da doğrudan dahil olduğu merkezi bir bürokrasiyle tanışacaktır. Bu tanışma ise V. Charles'ın 1556'da büyük imparatorluğunun yarısını İspanya tahtı ile birlikte oğlu II. Felipe'ye terk etmesiyle mümkün olacaktı.^[12]

II. Felipe'nin tahta çıkar çıkmaz kağıt ile mürekkep istediği yaygın rivayeti ve bununla birlikte kendi bürokrasisini inşa ettiği raporlama sistemi üzerinden "paper king" olarak anılması onun hükümet modeli ve tarzı üzerinde bize önemli fikirler sunabilir.^[13] Onun kendi döneminde, devlet yapılanmasının temel iskeletini oluşturan çeşitli konsillerin kontrolünü bu "kağıtlar" eliyle sağladığı söylenebilir. Felipe, sekreteri marifetiyle yazdırdığı veya toplattığı dilekçeleri, konularına göre çeşitli konsillerde görüştürüp burada danışma niteliğinde verilen kararların tutanak haline getirilip tekrar kendisine yazılı olarak raporlandırılmasını talep ederek, bir şekilde bürokrasinin de genişleyip hantallaşmasına sebep oluyordu.^[14] V. Charles zamanında, imparatorun bıraktığı boşluğu konsiller eliyle dolduran bürokrasinin II. Felipe zamanında idarede geri plana atılarak etkisizleştirilmesi oldukça dikkat çekici bir adım olarak değerlendirilebilir. Yine Felipe'nin Madrid'i başkent olarak belirlemesi,

burada *Escorial* Sarayı'nı inşa ederek yöneticilerini yanı başına yerleştirmesi ve Devlet Konsili'ni burada huzurunda toplantılara çağırması kralın idari tarzı açısından bizlere önemli fikirler veriyor.^[15] Bu şekilde onun merkezi bürokratik bir anlayışı hayata geçirmek istediğini anlamak mümkün.

Sonuç olarak II. Felipe döneminde de daha önce kurulan konsiller yaygınlaştırılarak artmaya devam etti.^[16] Fakat önemle belirtmemiz gerekir ki onun yönettiği İspanya, İber Yarımadası'ndan ibaret bir krallık değildi. O, Amerika'dan İtalya'ya Hollanda'dan Asya'ya kadar büyük bir imparatorluğu yönetiyordu. Bu nedenle konsiller sistemini kendi amacına hizmet noktasında en isabetli tarz olarak gördüğü ve yaygınlaştırdığı anlaşılıyor. Öte yandan konsillerin dışında Genel Vali makamının da merkez ile yerel konsiller arasında bir aracı olarak Portekiz ve Flandre Konsili örneklerinde olduğu gibi uygulandığını görüyoruz.^[17] Felipe'nin büyük imparatorluğunun kontrolünü daima elinde tutma isteği onu sıkı bir bürokratik denetim mekanizmasını oluşturmaya ve kendisini de bunun merkezine almaya itmiş gibi gözüküyor. Ayrıca Felipe, özellikle idari mekanizmayı oluşturan bürokratik işleyişin her alanında bilgi sahibi olmaya da özen göstermiş benziyor.^[18] O, bilgiye öylesine değer veriyordu ki 1576 yılında Amerika'daki memurların cevaplaması için çeşitli sorular hazırlattı.^[19] Amerika kolonisinde işlerin nasıl yürüdüğünden ve ne olup bittiğinden dahi haberdar olma kaygısı onu idari anlamda nasıl bir sistem ve tarza yöneltmiş olduğunu anlamamızı sağlayabilir. Bu tarz ise İspanya için uzun bir süre kalıcı olacak sistemin bizzat kendisiydi. Onun ölümünden sonra da uzun bir süre devam etti.

İspanya Kralı II. Felipe

Osmanlı İmparatorluğu

Osmanlılar “Batı Anadolu’nun kuzeyinde bir Türkmen beyliği olarak ortaya çıkıp üç kıtaya yayılan, Türk-İslâm dünyasında en uzun ömürlü imparatorluğu”^[20] olarak tanımlanabilir. Bu tanım bile bahsettiğimiz devletin önemine dair bize çeşitli fikirler sunabilir. Osmanlıların ise bu şekilde büyüüp gelişmesindeki ana faktörün genelde askeri başarıları olduğu düşünülür. Fakat Osmanlıların idari alanda özellikle merkez teşkilatı ve bu teşkilatın en önemli unsuru olan *divan-ı hümayun* kurumunun üzerinde yeteri kadar durulmaz.

Divan; Arami kökenli bir kelime olup Osmanlılar için ise manası “toplantı yapılan kurul ya da organ” şeklinde açıklanabilir.^[21] Tarihsel gelişimine baktığımız vakit divan kurumunun İran devlet geleneğinin bir ürünü olarak İslam medeniyetine geçtiğini, oradan ise Türk-İslam devlet geleneğinin bir ürünü olarak şekillenip gelişerek Osmanlılar’a kadar ulaştığına şahit oluyoruz.^[22] Diğer bir yandan Türk devlet geleneği özelinde bakmak gerekirse zaten Orta Asya Türk Hanlıkları döneminden itibaren toy, kengeş meclisi ve kurultay gibi çeşitli meşveret meclislerinin topladıklarını ve devlet işlerini görüştiklerini biliyoruz.^[23] Bu toplantılara ise devletin hakimi sıfatıyla başta Hakan’ın ardından devletin ileri gelenleri ve boy beylerinin katılarak önemli meseleleri konuştuklarını söyleyebiliriz.

Osmanlıların söz konusu divan geleneğini özellikle Selçuklu mirasından yola çıkarak kendi devlet geleneklerinin bir parçası haline getirdikleri anlaşılıyor. Selçuklular özelinde ise divan kurumunu iki farklı örnek üzerinden ele almalıyız. Bunlardan ilki Büyük Selçuklu örneğinde yer alan ve başında vezir, katılımcıları arasında ise ileri gelen bürokratların yer aldığı devletin en yüksek organı olan *Divan-ı Ala* adlı kurumdur.^[24] Bu kurum en üst divan organı olmakla birlikte buna bağlı olarak çalışan daha alt kademede çeşitli divanlar da mevcuttu.^[25] Uzmanlıkları özelinde farklı divanların kurulup çalıştırılması Büyük Selçuklu Devleti’nin sistemi işletme tarzındaki özgün bir yorumu olarak görülebilir. Sonuçta Osmanlı örneğinde görüldüğü gibi merkezde çeşitli divanlar yerine sadece tek bir divan kurumunun bulunduğunu biliyoruz. Diğer bir yandan Anadolu Selçuklu Devleti’nin de idari teşkilatlar noktasında bir ölçüde Büyük Selçuklu anlayışını sürdürdüklerine şahit oluyoruz.^[26] Merkezde *Divan-ı Ala*’yabenzar olarak çalışan büyük divan ve konularına göre buna bağlı olarak çalışan çeşitli divanlar bulunuyordu.^[27] Bu idari tarzın içerdiği çalışma prensibinde ise kurula *sahib-i divan* veya *sahib-i azamadı* verilen vezir başkanlık eder, meseleler ise bu kurulda görüşülüp sonrasında ait oldukları daha alt kademede divanların sorumluluğuna verilirdi.^[28]

Osmanlı İmparatorluğu’nun kurumlarını hangi devlet geleneğinden aldığı özellikle kuruluş dönemi literatürü üzerinden geçmişte ciddi tartışmalara neden olmuş, hala da üzerinde tam olarak uzlaşılamayan bir mesele olarak varlığını sürdürmektedir.^[29] Fakat tüm bu tartışmalardan bağımsız olarak merkez teşkilatının en önemli kurumu olan *Divan-ı Hümayun*’un Türk-İslam devlet geleneğinin bir ürünü olarak Osmanlı sistemine girdiğini söylemek mümkün.^[30] Osmanlı sisteminde ise kendine özgü bir tarz ile çalıştırıldığını söyleyebiliriz. Henüz Orhan Gazi döneminden itibaren Osmanlı Devleti’nde idari işler için divan kurulduğunu biliyoruz.^[31] Böylece biz, divan sisteminin devletin ilk kuruluş yıllarından itibaren tercih edilen bir idare tarzı olduğunu anlıyoruz. Devletin siyasi olarak yeniden konumlandırıldığı II. Mehmed’in saltanatı sırasında divan kurumu da yeniden ele alındı. Geleneksel olarak hükümdarın başkanlık ettiği divan-ı hümayun anlayışı terk edilerek sultanın toplantıları kafesin ardından izlemeye başlaması ve dolayısıyla divan toplantılarından alınan kararların hükümdarın onayına sunulduğu *arz günleri* ile yeni bir idari

metod ortaya konulduğu anlaşılıyor.^[32] Dolayısıyla klasik divan kurumunun bu dönemde oturmaya başladığını söyleyemek yanlış olmayacaktır.

Divan-ı hümayun organının asil üyeleri arasında sultanın toplantılardan çekilmesinden sonra kurulun başkanlığını üstlenen vezir-i azam, kubbe vezirleri, Anadolu ve Rumeli kadiaskerleri, nişancı ve defterdarların yanı sıra yardımcı üyeler olarak reisülküttab, çavuşbaşı, tezkireciler ve kapıcılar kethüdasını sayabiliriz.^[33] Bunların yanı sıra Yeniçeri ağası ve kapudan-ı derya eğer vezir rütbesinde ise divanın ana üyeleri olarak toplantılara katılabiliyorlardı.^[34] Rumeli Beylerbeyi makamı ise Kanuni Sultan Süleyman zamanında vezir-i azam İbrahim Paşa'ya tevdi edilmiş ve bu makamdakilerin divana katılmasına böylece olanak sağlanmıştır.^[35] Şeyhülislam ise, doğrudan divan kurulunun bir üyesi değilse de hükümette sözü ve nüfuzu olduğunu inkar edemeyiz.^[36]

Kanuni Döneminde Topkapı'da İnşa Ettirilen ve Günümüze Ulaşan Kubbealtı Divanhane, Divan-ı Hümayun

Üyelerinin katılımı ile haftanın belirli günlerinde bir araya gelen divan kurumu, devletin tepeden tırnağa tüm meseleleri ile doğrudan ilgilenirdi. Kanuni döneminde Topkapı Sarayı'nda inşa edilen kubbealtı denilen yapı divan teşkilatının merkeziydi ve toplantılar burada gerçekleştiriliyordu.^[37] Kubbealtı'nda toplanan divan, vezir-i azam'ın başkanlığında devlet meselelerini görüşür ve ardından alınan kararları onay için *arz odasında* sultana sunarlardı. Her divan toplantısından sonra arz'a çıkma geleneği ise III. Murad'ın saltanatı sırasında kaldırıldı.^[38] Sultan III. Murad'ın idari sistem içerisinde geliştirdiği yeni bir pratik olan *telhis* sisteminin bu kararda rolü olduğunu söylemek yanlış olmaz. III. Murad'ın tıpkı atası II. Mehmed'in divan toplantılarına katılmama kararına benzer yeni bir uygulamayı, "*telhis*" sistemini idarede hakim kıldığını görüyoruz. Telhisin ne olduğunu tanımlamak gerekirse; "Osmanlı bürokrasisinde sadrazamın padişaha türlü meselelerle ilgili yolladığı tezkere veya arzın resmi adı"^[39] şeklinde açıklanabilir. Sultan böylece kafese ek olarak divan-ı hümayun ile kendi arasında psikolojik bir duvar da örmüş oluyordu.

Diğer bir yandan reaya, toplumsal statü farkı gözetmeksizin doğrudan doğruya divana başvurabildiği gibi kadılar aracılığı ile de *arz-ı mazhar* denilen bir tür resmi başvuru yoluna gidebiliyorlardı.^[40] Özellikle Anadolu'daki asayiş bozukluğunun doruk noktasına ulaştığı Celali isyanları sırasında kadı aracılığıyla reyanın divana oldukça fazla *arz-ı mazhar* göndererek yöneticileri ve eşkiyaları doğrudan devlete şikayet etmişler ve bunun sonucunda sultan adaleti tesis etmek adına *adaletname* adı verilen çeşitli fermanlar yayınlanmıştı.^[41] Sonuçta devletin adaleti sağlamak gibi en kadim görevinin farkında olduğu anlaşılan Türk-İslam devlet anlayışının, sistemin merkezinde yer alan divan kurumuna adaleti sağlama noktasında başlıca yetkili olarak bir paye vermesi pek şaşırtıcı değildir. Divan, devletin en üst karar organı olarak aynı zamanda bu yönüyle zaman zaman, doğrudan adaleti sağlayan bir üst mahkeme olarak da kabul edilebilir.

İran Elçisi Tokmak Han'ın Divan-ı Hümayun'a Gelmesi ve Huzura Kabulü (TDVİA)

Tüm bunların yanı sıra Osmanlılar sefere çıktıkları vakit çoğu zaman orduya serdar olan divan- hümayun kurulunun başındaki vezir-i azam da sefere gitmek durumunda kalıyordu. Böyle durumlarda vezir-i azam'ın yerine merkezde gündelik işleri yürütmesi için bir sadaret kaymakamı tayin edilir ve bu kaymakam divan-ı hümayunu merkezde toplamaya devam etse de esas divan ordugahta vezir-i azam huzurunda gerçekleştirilirdi.^[42] Bu da Osmanlı Devleti merkezi teşkilatının esnek yapısını ve divan kurumunun devlet için hayati önemini ortaya koymak bakımından önemlidir.

Osmanlı Devleti'nde temel güç odağı ve yürütmenin yegane sahibi sultanı.^[43] Divan kurumunun sistem içerisindeki en üst kurul olarak yapabildikleri de bu noktada sultanın öngördüğü belirli sınırlara sahip olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan Osmanlı sistemi içerisinde devlete ait bütün mansıp ve memuriyetlerin büyük ölçüde bizzat padişahlar tarafından verildiğini de biliyoruz.^[44] Aynı zamanda, divan kurulunun başında yer alan sultanın mutlak vekili sıfatındaki vezir-i azam'ın; savaş ya da barış, yüksek rütbeli görevlileri azil veya tayin ya da 5999 akçeden fazla tımarların tevcihi^[45] gibi konularda kesinlikle sultana danışması gerekliliği bize divan-ı hümayun kurumunun gücünün sınırları hakkında çeşitli fikirler sunabilir. Sonuçta onay merci sultanı. Alınan kararlar ve görüşülen meseleleri sonuca bağlamak için onun onayına tabi tutuluyordu. Fakat bu güç terazisinin özellikle on altıncı yüzyılın ortalarından itibaren divan kurumu lehine değiştiği ya da aradaki sınırların sıkı sıkıya çizildiğini söyleyebiliriz. Söz konusu dönemden itibaren saray yerine sadrazam konağında toplanmaya başlayan divan sonraları paşakapısı ve babıali şeklinde örgütlenecek hükümet merkezi olarak yegane güç odağı olma yolunda ilerledi.^[46] Bu noktada sultanın onay merci olma ve yürütmeyi elinde bulundurma durumu sembolik bir manaya taşındı ve meşruyet rejimine varan sürece doğru gidildi.

Sonuç

Devletlerin kurulup gelişmesi ve varlığını sürdürmesindeki en önemli unsurlardan birisi de idari ve bürokratik teşkilat yapısıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun idari ve bürokratik sistemi içerisinde divan-ı hümayun kurumunun rolü önemlidir. Sultanın başında olduğu sistemde divan kurumu uzun yıllar istikrarlı bir şekilde çalıştı ve sultanla birlikte devleti yönetti. Devletin meseleleri bu kurulda görüşüldü ve sultanın onayı ile karara bağlandı. Yeri geldiğinde reayanın doğrudan başvurduğu bir tür üst mahkeme olarak adaleti sağladı. Fakat zamanla sultanın gölgesinden kurtularak ayrı bir güç odağı haline geldi ve sadaret kapısı olarak Bab-ı Ali'ye kadar gidecek süreç yaşandı. Diğer taraftan Akdeniz'in öteki ucundaki İspanya ise özellikle on beşinci yüzyıl sonunda merkezi bir monarşi oluşturma çabasıyla yeni bir yola girdi. Ferdinand ve Isabella zamanında kurulan ve geliştiren konsiller sistemi çerçevesinde İspanya yeni bir idari ve bürokratik görünüm kazandı. Bu konsillerde yer alan aristokratlar azaltılarak bunların yerini kraliyete bağlı ve profesyonel eğitim almış görevliler aldı. V. Charles ile birlikte büyük bir imparatorluğun parçası haline gelen İspanya, uzun yıllar konsiller sisteminin marifetiyle kralsız olarak yönetildi. II.Felipe ile birlikte konsiller sistemi yaygınlaştırılmaya devam edildi. Felipe kişisel bir tercih olarak katı bir bürokrasi inşa etti. İdarede raporlama sistemini hakim kıldı ve kendisini kral olarak sisteme entegre etmeye çalıştı. Onun bu tavrı bürokratik hantallaşmaya ve sistemin işlevini yitirmesine sebep oldu. Fakat onun zamanında İspanya monarşisi ve merkezi teşkilatı olgunlaşarak klasik haline erişti.

Dipnot

[1] Emrah Safa Gürkan, "*Sultanın Casusları*", Kronik Kitap, İstanbul 2017 s. 39-44.
– J.M.Roberts, "*Avrupa Tarihi*", Çevirmen: Fethi Aytuna, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2010, s. 336.

[2] John Merriman, "*A History of Modern Europe: From the Renaissance to the Present*", W.W.Norton & Company, New York-Londra 2009, s. 174.

[3] Kemal Beydilli, "*İspanya*", TDV İslam Ansiklopedisi,2001, Cilt:23, s. 163.

[4] Merriman, *a.g.e.*, s. 173.

- [5] Stephen J. Lee, “*Avrupa Tarihinden Kesitler, 1494-1789*”, Dost Kitabevi, Çeviri: Ertürk Demirel, Ankara 2015, s. 57.
- [6] Lee, *a.g.e.*, s. 57.
- [7] Lee, *a.g.e.*, s. 57.
- [8] Merriman, *a.g.e.*, s. 175.
- [9] Lee, *a.g.e.*, s. 59.
- [10] J.H.Eliot, “*Imperial Spain, 1469-1716*”, Penguin Books, England 2002, s. 116.
- [11] Lee, *a.g.e.*, s. 60.
- [12] Roberts, *a.g.e.*, s. 340.
- [13] Eliot, *a.g.e.*, s. 116.
- [14] Henry Kamen, “*Philip of Spain*”, Yale University Press, New Haven-CT 1997, s. 215.
- [15] Lee, *a.g.e.*, s.60. – Kamen, *a.g.e.*, s. 211.
- [16] Lee, *a.g.e.*, s. 61.
- [17] Lee, *a.g.e.*, s. 61.
- [18] Kamen, *a.g.e.*, s. 218.
- [19] Kamen, *a.g.e.*, s. 238.
- [20] Feridun Emecen, “*Osmanlılar*”, TDV İslam Ansiklopedisi, 2007, Cilt::33, s. 487.
- [21] Ahmet Mumcu, “*Divan-ı Hümayun*”, TDV İslam Ansiklopedisi, 1994, Cilt:9, s. 430.
- [22] Ahmet Mumcu, “*Divan-ı Hümayun*”, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1986, s. 11-19.
- [23] Aydın Yetkin, “*Divan-ı Hümayun*”, The Journal of Academic Social Science, Volume:5, October 2012, s. 354.
- [24] Mumcu, *a.g.e.*, s. 16-17.
- [25] Mumcu, *a.g.e.*, s. 17.
- [26] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “*Büyük Osmanlı Tarihi*”, Cilt 1, TTK Yayınları, 7. Baskı, s. 30.
- [27] Mumcu, *a.g.e.*, s. 18.
- [28] Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 30.
- [29] Bu konuda iki farklı tez için bkz: Herbert Adams Gibbons, “*Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*”, Altınordu Yayınevi, 2017. – Mehmet Fuad Köprülü, “*Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*”, Alfa Yayıncılık, 2015.
- [30] Recep Ahışalı, “*Divan-ı Hümayun Teşkilatı*”, Osmanlı 6: Teşkilat, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 24.
- [31] Koiçiro Koyama, “*Osmanlıların İlk Devirlerinde Divan-ı Hümayun*”, XI Türk Tarih Kurumu Bildiriler, TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 865-866.
- [32] Ahışalı, *a.g.e.*, s. 24.
- [33] Ahışalı, *a.g.e.*, s. 29-32.
- [34] Ahışalı, *a.g.e.*, s. 30.
- [35] Halil İncalcık, “*Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*”, Çeviren: Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s. 100.
- [36] Mustafa Akdağ, “*Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar*”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt:13, Sayı: 1-2, s. 32.
- [37] Ahışalı, *a.g.e.*, s. 26.
- [38] Ahışalı, *a.g.e.*, s. 25.
- [39] Pal Fodor, “*Telhis*”, TDV İslam Ansiklopedisi, 2011, Cilt:40, s. 402-403.
- [40] İncalcık, *a.g.e.*, s. 96.
- [41] Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Akdağ, “*Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası: Celali İsyanları*”, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.
- [42] Ahışalı, *a.g.e.*, s. 25-26.
- [43] Yasemin Yayla, “*Kanuni Sultan Süleyman Devri Osmanlı Devleti’nde Bürokratik Yapı*”, Süleyman Demirel Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2001, s. 96.
- [44] Akdağ, *a.g.m.*, s. 30.

[45] Ahıshalı, *a.g.e.*, s. 29.

[46] Ahıshalı, *a.g.e.*, s. 24.

Kaynakça

- AKDAĞ, Mustafa, “*Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar*”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1955, Cilt:13, Sayı: 1-2, s. 27-51.
- AKDAĞ, Mustafa, “*Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası: Celali İsyamları*”, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.
- AHISHALI, Recep, “*Divan-ı Hümayun Teşkilatı*”, Osmanlı 6: Teşkilat, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- BEYDİLLİ, Kemal, “*İspanya*”, TDV İslam Ansiklopedisi, 2001, Cilt:23, s. 162-170.
- ELİOT, J.H. , “*Imperial Spain, 1469-1716*”, Penguin Books, England 2002.
- EMECEN, Feridun, “*Osmanlılar*”, TDV İslam Ansiklopedisi, 2007, Cilt:33, s. 487-496.
- FODOR, Pal, “*Telhis*”, TDV İslam Ansiklopedisi, 2011, Cilt:40, s. 402-404.
- GÜRKAN, Emrah Safa, “*Sultanın Casusları*”, Kronik Kitap, İstanbul 2017.
- KAMEN, Henry, “*Philip of Spain*”, Yale University Press, New Haven-CT 1997.
- KOYAMA, Koıçiro, “*Osmanlıların İlk Devirlerinde Divan-ı Hümayun*”, XI Türk Tarih Kurumu Bildiriler, TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 865-871.
- LEE, Stephen J. , “*Avrupa Tarihinden Kesitler, 1494-1789*”, Dost Kitabevi, Çeviri: Ertürk Demirel, Ankara 2015.
- MERRİMAN, John, “*A History of Modern Europe: From the Renaissance to the Present*”, W.W.Norton & Company, Third Edition, New York-Londra 2009.
- MUMCU, Ahmet, “*Divan-ı Hümayun*”, TDV İslam Ansiklopedisi, 1994, Cilt:9, s.430-432.
- MUMCU, Ahmet, “*Divan-ı Hümayun*”, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1986.
- İNALCIK, Halil, “*Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*”, Çeviren: Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.
- ROBERTS, J. M. , “*Avrupa Tarihi*”, Çevirmen: Fethi Aytuna, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2010.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “*Büyük Osmanlı Tarihi*”, Cilt 1, TTK Yayınları, 7. Baskı.
- YAYLA, Yasemin, “*Kanuni Sultan Süleyman Devri Osmanlı Devleti’nde Bürokratik Yapı*”, Süleyman Demirel Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2001.
- YETKİN, Aydın, “*Divan-ı Hümayun*”, The Journal of Academic Social Science, Volume:5, October 2012, s. 353-390.